

A KÉPTÁRGYTÓL A KÉPAKTUSIG (Horányi Özséb: A sokarcú kép Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1982)

A kötet rendkívül gazdag áttekintést ad a képi ábrázolás világáról. Felöltlik ugyan a kérdés, hogy van-e itt mit „megmagyarázni”, hiszen a képek és dolgok közötti viszony oly nyilvánvaló — ám e magátólértetődőség azonnal lefoszlik a képekről, ha a problémát közelebbről vizsgáljuk.

A kötet első része Gombrich egyetlen írásából áll, mely már csírájában tartalmazza a képalkotás összes — az elkövetkező írásokban kibontott — „rázós” kérdéseit. Itt merül fel például a *képmás* és a *reprezentáció* közötti különbségtétel, mely utóbbi sajátos aktusként értelmezendő, továbbá igen hangsúlyosan a fiktív reprezentációk kérdése.

A második rész szemelvényei a konceptuális elemzés segítségével igyekeznek felderíteni a kérdést: „Mi az, hogy reprezentálni?” Minthogy a „reprezentáció” terminus sarkalatos jelentőségű a pszichológiában is, és kategoriális szerkezetét aligha tekinthetjük tisztázottnak (hiszen, amint majd igyekszem megmutatni, a reprezentáció-a-fejben és az objektivált ábrázolásokban testet öltött reprezentáció nem olyan módon viszonyulnak egymáshoz, mint a „tömeg” fogalma a fizikában és a szociálpszichológiában), recenziómban ezt fonalat fogom követni, kevesebb hangsúlyt vetve a harmadik részre, melyben a képek és fényképek szemiotikai és szociológiai vonatkozásai kerülnek terítékre.

Minthogy az utóbbi írások — melyek e „hagyományosabb” diszciplínák és a fogalmi elemzés között vernek hidat — nem kevésbé izgalmasak vagy fontosak, de igen szerteágazók, a jelzett súlyozást semmiképp sem szánom „értékrangsornak”.

1. *Érdekelte itt a pszichológia?*

A „reprezentáció” a kognitív lélektannak — mely lélektan az embert úgy tekinti, mint aki fejében a valóság modelljeit hordozza, s feladatául épp e modellek elemzését tűzi ki — egyik leggyakrabban használatos fogalma. E modellek erejét csattanósan mutatja JOHNSON és LAIRD (1987) példája¹, szerepüket átfogóan tárgyalja CSÁNYI (1979).

¹ JOHNSON—LAIRD (1987) Egy egyszerű robotról van szó, amely egy asztal tetején mozog, s az asztal széléhez érve vészcsengővel hív emberi segítséget, anélkül, hogy bármiféle „érzékszerv” vagy nyomásérzékelő segítené ebben. „A válasz: a modell. Miközben a robot az asztalon járkal, a fő kerekei kis kerekeket hajtanak meg, melyek egy darab csiszolópapírt mozgatnak az alvázzal. A kis kerekek helyzete a csiszolópapíron pontosan megfelel a robot helyzetének az asztalon. A papír széle vissza van hajtva úgy, hogy amikor a kis kerekek egyike rámegy, egy egyszerű áramkör záródik, s megszólal a vészcsengő.” (i. m. 7. old. kiemelés tőlem).

Hasonlítsuk össze az alábbi három kérdést:

1. Az egymásba ágyazott fogalmakat az emlékezet olyan módon reprezentálja-e, ahogyan azt a Collins-modell feltételezi (vagyis a tulajdonságokat egy hierarchikusan szervezett részalmaz-rendszer különböző szintjein tároljuk-e — lásd COLLINS és QUILLIAN, 1980)?

2. Jogosult-e egyáltalán a fejben működő reprezentációkról beszélni?

3. Mit jelent az, hogy „reprezentálni”?

A pszichológusok főként olyan típusú problémákkal foglalkoznak, mint amit az 1. kérdés vet fel, s nem sok fejfájást okoznak nekik a 3. típusú kérdések. (A 2. kérdés, mely körül hajdan heves viták dúltak, ma már lerágott csontnak tekinthető.) Más szavakkal, a pszichológiát inkább az egyes reprezentációk tulajdonságai érdeklik, nem pedig a reprezentáció „fogalma” mint olyan, — s Horányi tanulmánygyűjteményének érdeme, hogy a figyelmet az utóbbi kérdés felé irányítja.

A kérdés mindazonáltal nyitva marad. Ha egy lény kialakítja magában valamely külvilágbeli objektum „belső megfelelőjét”, amely az objektumok számára „leírni” képes, azt mondhatjuk, hogy lényünk az illető objektum reprezentációjával rendelkezik. E kvázi-definíció nem oldja meg, csupán újraformulázza a problémát: mikor mondható, hogy ami a fejükben létrejött, az *megfelelője* valamely külvilágbeli dolognak? A leg-egyszerűbb válasz ez lehetne:

1. A „reprezentáció” *kritériuma a hasonlóság: valamely fejbéli struktúra akkor reprezentál egy dolgot, hogyha hasonló ahhoz.* Talán — s talán akaratlanul — e szemléletet sugallja a „visszatükrözés” kifejezés is. A hasonlóság-konceptióval — e bárgyún szó szerinti alakjában — nem érdemes foglalkoznunk. Mint ahogy az anatómusok mindeddig nem találtak tükröket emberek koponyaüregében, úgy nem találtak semmi olyat sem, ami az egyén világról való tudásának tárgyaihoz hasonlítana (eltekintve attól az esettől, ha az illető tudott egyet-mást az agyról).²

A következő megoldás már jóval körmönfontabb:

2. A *kérdéses reláció alapja valamely strukturális megfelelés a tárgy és annak modellje között.* Nevezzük a reprezentáció elemeit képelemeknek, s egyelőre ne törődjünk ezek konkrét fizikai megvalósulásával. A reprezentálás kulcsa a következő lenne: a képelemek egymáshoz való viszonyai a tárgyon belüli viszonyokat jelenítik meg. A „reprezentálni” relációnak tehát az a biztosítéka, hogy megadható egy olyan eljárás, melynek segítségével az ábrázolt tárgy a képelemekből rekonstruálható. Ezt az állás-

² Megjegyzendő: A hasonlóság-konceptió e bírálata nem érinti az „analóg reprezentáció” koncepciót. Az utóbbiak már a *reprezentáció természetét* firtatják, vagyis a fentiek szerint 1. típusú, és nem egy 3. típusú kérdésre keresnek választ.

Részletesebben: Shepard kísérlete szerint a téri idomok reprezentációja analóg. Mi analóg? A hasáb reprezentációja, például. Tehát: ami a hasábot reprezentálja, az analóg a hasábbal. A hasonlóság-konceptió értelmében helyettesítsük be a „reprezentál” predikátum helyébe a „hasonló” predikátumot. Az eredmény: ami hasonló a hasábhöz, az analóg a hasábbal. Shepard-nak nem kellett volna kísérleteket végeznie ahhoz, hogy ezt a triviális igazságot bizonyítva lássa.

pontot képviseli a korai Wittgenstein képelemélete³, s ezt fejezi ki SEHPARD (1983) futurista gondolat kísérlete is: ez olyan készüléket feltételez, amely érzékelni képes az egyik lény agyában zajló aktivitásmintát, s annak elemzéséből fel tudja építeni egy másik lény számára a mintázatot létrehozó külső ingert. Ahhoz, hogy a készülék alkalmas legyen e dekódolásra, mindössze annyit kell feltételezni, „hogy egyértelmű 1:1 arányú megfelelés legyen a külső inger és az ebből eredő belső neurális tevékenység között – függetlenül attól, hogy milyen a tényleges mintázat. ... jöllehet nem szükséges, hogy a mentális kép mögötti agyi folyamatok valamilyen képhez hasonlatosak legyenek, föltétlenül tartalmazniuk kell azt az információt, amely elvileg biztosítja egy olyan képrekonstrukcióját, mely nagy mértékben hasonlít egy elképzelt külvilági tárgyhoz.”⁴

Vegyük észre, hogy az itt feltételezett elvont strukturális izomorfizmusnak a fizikai hasonlóság már nem feltétele: a szimfónia, a kotta és a hanglemez – hogy Wittgenstein példájánál maradjunk – nem hasonlóságuknál fogva leképezései egymásnak; Shepard is hangsúlyozza felfogásának eltérését a naiv izomorfizmus-konceptiótól.

Az eddigiek alapján az a látszat keletkezhet, mintha egy agyfiziológiai problémán tűnődnénk. Érdeemes e félreértést elkerülni: hogy ténylegesen milyen fizikai-kémiai folyamatok felelnek meg például egy teniszlabda mentális képének, az empirikus kérdés, nem pedig konceptuális elemzés kérdése. Ha azonban arra akarunk kritériumot találni, hogy fejbéli eseményeknek vagy dolgoknak – konkrét fizikai megvalósulásuktól függetlenül – milyen elvont strukturális jótulajdonságokkal kell rendelkezniök ahhoz, hogy valamely külvilágbeli dolog reprezentációi legyenek, úgy nyilvánvaló, hogy nem az agy hardware-jéhez kell fordulnunk.⁵ Ha így állítjuk fel a problémát, a „reprezentáció-a-fejben” fogalom kulcsa – legalábbis első nekifutásra – a „reprezentáció-a-külvilágban” fogalom lesz.

³ „Mi képeket alkotunk magunknak a tényekről.

A kép a dolgok állását, az elemi tények fennállását vagy fenn nem állását a logikai térben jeleníti meg.

A kép a valóság modellje.

A tárgyaknak a képben a kép elemei felelnek meg.

A képelemek a tárgyat képviselik a képben.

A kép nem más, mint elemeinek meghatározott módon való viszonya egymáshoz.

A kép – tény.

Az, hogy a kép elemei meghatározott viszonyban állnak egymással, azt jeleníti meg, hogy a dolgok így viszonyulnak egymáshoz.

A képelemeknek ezt az összefüggését nevezem a kép leképezési formájának. ...

... A leképezési viszony nem más, mint a kép elemeinek és az objektumoknak egymáshoz rendelése.” (WITTGENSTEIN, 1963, 2.1.2.1514)

Majd később:

„Abban a tényben, hogy van olyan általános szabály, amelynek révén a zenész a partitúrából kiolvashatja a szimfóniát, s amelynek révén a hanglemezen levő rovásból a szimfónia, majd ebből az előbbi szabály szerint a partitúra helyreállítható – ebben rejlik e látszólag oly különböző jelenségek belső hasonlósága. És az említett szabály annak a vetítésnek a törvénye, amely a szimfóniát a hangjegyek nyelvére vetíti ki. Ez a hangjegyek nyelvéről a hanglemez nyelvére való fordítás szabálya (u.o. 4.0141).

⁴ SHEPARD (1983) 205–208.

⁵ E megkülönböztetést részletesebben lásd SIMON (1982) 249–253.

Hagyjuk hát el egy időre lényünk koponyaüregét, s nézzük meg, mikor állítható két *külvilágbeli dologról*, hogy egyik a másikat reprezentálja.

2. A sokarcú kép

A terminus persze több különböző értelemben használatos:

1. Egy írott vagy kimondott mondat reprezentálja a tényállást, melyre referál.
2. Egy Habakukról készített festmény reprezentálja a prófétát.
3. A gazdasági növekedés diagramja reprezentálja a növekedés ütemét. A példák tetszés szerint szaporíthatók. Hirtelenjében nehéz volna eldönteni például, hogy Rózsi néni fürdőszobátükrében visszaverődő képe vajon reprezentálja-e Rózsi néni arcát.

Célszerű egy speciálisabb esettel kezdeni. A festett képek egy tekintélyes hányada minden kétséget kizáróan reprezentál. Nelson Goodmannek a kötetben olvasható javaslata a képzőművészet képi ábrázolásainak —, valamint a referálás olyan egyéb módjainak mint a denotálás, a példázás, a kifejezés — fogalmi kezelésére az e terepen megkísérelt vizsgálódások állandó horgonypontja.

Bár a *képi reprezentáció* látszólag épp a hasonlóságon alapul, Goodman meggyőzően érvel amellett, hogy a hasonlóság itt nem elégséges — és nem is egyértelmű — kritérium:

1. A hasonlósági reláció reflexív és szimmetrikus, míg a „reprezentálja” reláció nem.
2. Gyakran a leghasonlóbb dolgok nem reprezentálják egymást — például a szelőszalagról lekerülő autók.
3. A tárgy összes aspektusa nem ábrázolható egy képen; ha valakit egyszerre mint régészt és mint szerves molekulák halmazát akarok ábrázolni, aligha kapok reális képet.

4. A perspektíván alapuló hasonlóság ellenőrzése olyan megfigyelési feltételeket ír elő, amelyek a hétköznapi látás szempontjából teljesen érdektelenek.

6. Fiktív reprezentációk — például egy kísértetről készült festmény — esetén a hasonlóság szempontja rögtön elesik.⁶

A fenti érvek bármelyike elegendő, hogy a hasonlósági elmélet *naív változatát* visszaverje [SEARLE (1982, lásd a kötetben) a hasonlóság-konceptciónak egy jóval nehezebben támadható változatával áll elő]. Hogy a hasonlóság mint kritérium önmagában miért nem megfelelő, most már elég kézenfekvő: ahhoz, hogy valami képe legyen valami másnak, mindenekelőtt referálnia kell rá, s e referenciális viszonyt önmagában a legteljesebb hasonlóság sem alapozhatja meg.

Visszatérve a fiktív reprezentációkhoz, ezek felvetnek néhány speciális logikai problémát:

1. Minthogy sem kísértetek, sem sellők nem léteznek, egy kísértet és egy sellő képének jelölete megegyezik; paradoxnak tűnik, hogy egyáltalán különbséget tudunk tenni e kettő között. [Egy név vagy leírás *jelöletének* — szemben annak *jelentésével* — a tárgyalási univerzumnak az interpretáció során hozzá rendelt elemét nevez-

⁶ GOODMAN (1982) 26–36.

zük. A jelöllet és jelentés megkülönböztetéséről részletesebben lásd FREGE (1980) 156–190 o., illetve RUZSA (1983) 44–50 o.]

2. $Fa \Rightarrow \exists x. \neg Fx$ a klasszikus logikában érvényes következtetési séma: abból, hogy „Az iskolaigazgató szeplős” következik, hogy „Van legalább egyvalaki, aki szeplős”. Ugyanennek egy változata (kétargumentumú predikátumra) a következő: $Fab \Rightarrow \exists x. \neg Fax$. Ha Vilma barátnője az igazgatónak, úgy az igazgatónak van (legalább egy) barátnője. Alkalmazva a sémát az „ábrázol” predikátumra: Ha ez a kép egy kísértetet ábrázol, úgy létezik (minimum egy) olyasvalami, amit a kép ábrázol. Tehát léteznek kísértetek. Kellemetlen következmény.

3. Ehhez csatolhatunk még – Searle nyomán – egy harmadik problémát: Fab -nek és $b=c$ -nek logikai következménye Fac . Van egy képünk, mely az iskolaigazgatót ábrázolja. Az iskolaigazgató azonos a Boráros téri szatírral. Vajon következik-e ebből, hogy van egy képünk a Boráros téri szatírról?

Goodman javaslata a következő: az „ x reprezentálja y -t” látszólag közönséges kétargumentumú predikátum. Jobban tesszük azonban, ha felbontatlan egyargumentumú predikátumnak tekintjük, olyan osztályterminusnak, mely olyan képek osztályozását lehetővé teszi, mint például „kísértet-kép”, „pegazus-kép” stb. Ezeket keresztelte el Anthony Savile *Goodman-predikátumoknak*. A „valamiként ábrázolás” fogalmának bevezetése a Goodman-predikátumok további bővítését teszi szükségessé: a karikatúrát, amely az igazgatót véreshurkaként ábrázolja, „az-iskolaigazgató – véreshurkaként-kép”-nek nevezhetem, ha meg akarom különböztetni azoktól, akik fegyencént vagy milliomosként ábrázolják.

Carrier – Wollheim nyomán – a következő ellenvetéssel él: „Minthogy a Goodman-predikátumok korlátlan hosszúságúak lehetnek olyan tetszőleges, bármilyen mélyen beágyazott összetevővel, amely szemantikailag »az egész jelentéséhez« hozzájárul; az efféle predikátumok olyan megtanulhatatlan nyelvet konstituálnak, ami a teljes »p-kép« kifejezést nem tudná felbontani. Egy megtanulhatatlan nyelv pedig a képek osztályozásának alighanem a legalkalmatlanabb módszere.”⁷

Carrier végül is megtartja a Goodman-predikátumokat, mondván, hogy Goodman könnyen visszaverhetné a fenti konklúziót. Azonban az, hogy e neologizmak mintájára tetszőlegesen sok hasonló alakú predikátum gyártható, mutatja, hogy a „p-kép” olyan funktor, amelyben a „p” változó tetszőleges névvel (vagy predikátummal, vagy mondattal!) leköthető, tehát hogy a „p képe x-nek” kifejezés kétargumentumú. A felbonthatatlansággal kapcsolatban Goodman érve, miszerint „Az, hogy megértünk egy terminust, nem előfeltétele, sőt, gyakran eredménye lehet annak, hogy megtanultuk: miként lehet a terminust és összetételeit alkalmazni.”⁸ – itt teljesen elesik. A Goodman-predikátumokat megértjük akkor is, ha először találkozunk velük, tehát rész-terminusaik ismeretében értjük meg őket; de ha a predikátum jelentése összetevői jelentésének függvénye, akkor *nem felbonthatatlan*. Ám akkor mi legyen a fenti „paradoxonokkal”?

Ezek elenyésznek, ha a modális és intenzionális logika szemantikáját hívjuk segít-

⁷CARRIER (1982) 72.

⁸GOODMAN i. m. 35–36.

ségül. Ezekről RUZSA Imre (1984) könyvében részletes ismertetés olvasható.⁹ Itt csupán vázolnám az elmélet néhány alapfogalmát.

Egy nyelv terminusainak vagy deszignátorainak¹⁰ egy interpretációját nevezik egy „lehetséges világ”-nak. Tegyük fel, hogy nyelvünk a sakktábla állásait írja le. E nyelven olyan állítások mondhatók ki, mint „Van futó a táblán”, „A H-1 mezőn világos bástya áll”, „A sötét vezér sakkot ad” stb. A sakktábla egy adott állása tehát – egy lehetséges világ. A lehetséges világok közötti *alternatívareláció* megadja, hogy mely világokból mely világok érhetők el. Így, ha világaink a sakktábla egyes állásai, úgy egy állásnak alternatívái mindazok az állások, melyek abból szabályos lépéssorozattal elérhetők.¹¹ A lehetséges világok szemantikája nyújt lehetőséget egy terminus *jelölétének* és *jelentésének* világos megkülönböztetésére. A „sakkot adó figura” a jelenlegi állásban épp az F-7 futó – ez tehát az aktuális világban a szóban forgó terminus jelölete (extenziója). A „sakkot adó figura” kifejezés *jelentését* azonban nem adhatjuk meg azzal, hogy az F-7 futóra rámutatunk, hiszen számos olyan állás létezhet, amelyben ezt a szerepet egyéb figurák töltik be. Egy deszignátor jelentése (intenziója) az a függvény, amely minden lehetséges világhoz hozzárendeli a deszignátor ottani extenzióját (individuumkifejezés esetén: jelölétét; predikátum esetén: a tárgyalási univerzum elemeinek megfelelő részalmazait, illetve az ezekből álló rendezett n-esek halmazának megfelelő részalmazát; mondat esetén: az igazságértékek valamelyikét). Soroljuk fel a sakktábla összes állását, s adjuk meg mindegyikhez azon figurák halmazát, amelyek éppen sakkot adnak (ez persze sok esetben az üres halmaz lesz). Ezzel megadjuk a „sakkot adó figura” prediktum jelentését. (Minthogy az összes állás elősorolása egy halandó számára igen terhes feladat, elegendő, ha egy olyan *módszert* adunk meg, amelynek segítségével minden állásban kijelölhetők a kérdéses figurák. E módszernek minden egyes sakkozó a birtokában van.¹² Két deszignátor intenzionálisan ekvivalens, ha intenziójuk megegyezik; ha egy adott világban megegyezik az extenziójuk, úgy ott extenzionálisan ekvivalensek. (Például: van olyan állás, ahol a „futó” és a „sakkot adó figura” egybeesik – minthogy ez nem minden állásban van így, ezek csupán extenzionálisan ekvivalensek a világok némelyikében; ezzel szemben a „futó” és „a szabályok szerint csak átlósan közlekedő figura” kifejezések a sakktábla minden egyes állásában az elemek megegyező halmazaira utalnak – intenzionálisan ekvivalensek.) Végül, egy A deszignátornak egy B deszignátorban való előfordulása intenzionális, ha A-nak egy vele extenzionálisan ekvivalens A' deszignátorral való felcserélése megváltoztatja B intenzióját. (Legyen A: „sakkot adó figura” és A': „a világos vezér”, B pedig: „A sakkot adó figura az F-7 mezőn áll”. Tegyük fel továbbá, hogy A és A' extenzionálisan ekvivalen-

⁹ RUZSA (1984) 194–247. A „lehetséges világ” szemantika fonalát a kötetben Hintikka írása követi, mélyen kiaknázva azt a lehetőséget, hogy e teória segítségével a megnyilatkozások *jelentése* modellálható, de közelebbi vizsgálódási területe – a kubizmus és a husserli fenomenológia összefüggése – jelenlegi problémánktól messzire vinne.

¹⁰ A neveket, predikátumokat és mondatokat együttesen deszignátoroknak nevezzük.

¹¹ Kripke az alternatívareláció bevezetésével tette lehetővé a „lehetséges” és „szükségszerű” operátorok adekvát értelmezését.

¹² E struktúra birtokában *utólag* világossá válik, hogy Frege a jelentést (szemben a jelöléttel) miért tekintette úgy, mint ami „a meghatározás módját foglalja magában”. (FREGE, 1980, 158.)

sek: az aktuális állásban megegyeznek. Helyettesítsük most B-ben A helyére A'-t! Az így létrejött B' intenziója már eltérő, igazságértéke a sakktáblának nem minden állásában egyezik meg B igazságértékével.)

Goodman — amint Carrier állítja¹³ — nominalista, s valóban, kerüli a jelentésekre való mindennemű hivatkozást. A jelentésektől való irtózat a „példázás” fogalmánál keveri szörnyű bonyodalmakba, melyeket azzal tol félre, hogy a kontextus majd valahogy megoldja a dolgot. (Részletesebben: egy mintaként elküldött autó *példázza* a kérdéses autótípust, s azáltal referál rá, hogy annak tulajdonságait birtokolja. Goodman-nél a „példáz” a „denotál” konverzéne egy részrelációja. Tehát az elküldött autó a „trabant” *terminust* — mint lexikai egységet! — példázza, nem pedig annak jelentését. Meglátja a problémát, hogy így az egyes nemzeti nyelvektől függően mást és mást példázhat ugyanaz a dolog. Az extenzionálisan ekvivalens — Goodmannál: koextenzív — terminusokkal való behelyettesíthetőség persze itt is zavarokat okoz.)¹⁴

Searle magától értetődőnek tekinti a képek intenzionális jellegét (ez valójában annak kimondását jelenti, hogy az „ábrázolja” predikátum nem extenzionális — a jelentésekre való utalás nélkül nem kezelhető), s számára nem okoz gondot, hogy a klasszikus logika jól bevált sémái itt csütörtököt mondanak: az „x reprezentálja p-t” kifejezésben a p változó előfordulása ugyanúgy nem tekinthető extenzionálisnak, mint az „x álmodik p-ről”, „x tudja, hogy p” esetekben. Mármint: ha egy kísértetről álmodtam, ebből nem következik, hogy létezik kísértet; ha az iskolaigazgató azonos Vilma szeretőjével, valamint Géza tudja, hogy az igazgató szeplős, ebből nem következik, hogy Géza tudja, hogy Vilma szeretője szeplős. Egy intenzionális vagy annál erősebb előfordulású deszignátor a lehetséges világok tartományára utal, így nem kell meglepődnünk, ha az aktuális világ kvantifikációs tartományában jelölete zérus (első eset), továbbá ennek egy extenzionálisan ekvivalens deszignátorral való felcserélése könnyen adhat hamis eredményt (második eset).

Feloldódnak tehát a Goodman által jelzett „paradoxonok”:

1. Ha két kifejezés *extenziója* az aktuális világban egyaránt zérus, ettől még intenziójuk a lehetséges világok értelmezési tartományán lehet eltérő: amit egy kísértet, illetve egy sellő képe *ábrázol*, az igencsak különböző.

2. $Fa \Rightarrow Ix.Fx$ csupán extenzionális előfordulású argumentum esetén érvényes következtetési séma (lásd az előző bekezdést).

3. Extenzionálisan ekvivalens deszignátorral való felcserélés csupán extenzionális előfordulású argumentum esetén engedhető meg „az igazság megsértése nélkül”.

Megjegyzés: létezik az intenzionálisnál „erősebb” előfordulás is, mely esetben az intenzionálisan egyenértékű deszignátorral való helyettesítés is módosíthatja egy mondat igazságértékét. Egy példa: a „2” és „az egyetlen páros prímszám” individuumkifejezések intenzionálisan ekvivalensek. A fent említett „tudja” kifejezés azonban — bár nyilván nem extenzionális — nem is intenzionális: meglehet, hogy a „Gerzson tudja, hogy a kettő kisebb mint három” mondat igaz, míg a „Gerzson tudja, hogy az egyetlen páros prímszám kisebb mint három” mondat hamis.¹⁵ HEYDRICH (1984) hatáso-

¹³CARRIER (1982) 73.

¹⁴GOODMAN (1982) 47–49.

¹⁵RUZSA (1984) 202.

san érvel amellett, hogy a vizsgálódásunk tárgyát alkotó „reprezentálja” predikátum hasonlóképpen, az intenzionálisnál erősebb esetet képvisel.¹⁶ A fenti paradoxonok „hátaltalanításához” azonban elegendő annyi, hogy a „reprezentálja” predikátum tárgy-argumentumának *nem extenzionális*.

Megszabadulva a fenti gondoktól, a probléma körüljárására két mód kínálkozik. Az egyik: a „reprezentálja” predikátum körül felépíteni egy formális nyelvet és egy ehhez adekvát szemantikát, mely megóv a hasonló csapdáktól. A másik: a „reprezentálás” kritériumainak informális feltérképezése.

Az előbbi nyomvonalat szemléltetendő, nyúljunk ki egy pillanatra a tanulmánygyűjtemény keretei közül: W. HEYDRICH (1984) dolgozata a probléma formális megoldásának egy lehetséges útját mutatja be. (Az informális eljárást a következő szakaszban, Searle tanulmányával illusztráljuk.)

3. Heydrich megoldása

Az általa definiált nyelvben a reprezentál (a továbbiakban: REP) predikátum tárgy-argumentuma individuumterminusokkal köthető le. Ezeknek két típusát vezeti be: 1. individuumnevek, illetve individuumváltozók, 2. predikátumokból és formulákból a „zárójelzés” műveletével létrehozott individuumterminusok. (Ha tehát „q” egy formula, úgy az ebből képzett Iq így olvasandó: „az, hogy q”.)

Lássunk néhány példát:

„a₁ REP Sátán” így olvasandó: „a₁ a Sátánt reprezentálja”

„a₂ REP $I A$ Sátán borozgat”: „a₂ azt reprezentálja, hogy a Sátán borozgat”

„b₁ REP $I x/borozgat\ x$ ”: „b₁ a borozgatást reprezentálja”

Az individuumterminusok szemantikai tartománya a következő részhalmazokból tevődik össze: 1. az individuumnevek jelölete, 2. a jelölet nélküli nevek (például Sátán) interpretációi, és 3. a zárójelezett kifejezések interpretációi. Nevezzük az individuumnevek jelöleteit *individuumoknak*, míg az utóbbi két részhalmaz uniójának elemeit *jelentéseknek*.

Heydrich a jelentéseket a „lehetséges világ” szemantikától eltérő úton modellál-

¹⁶Érdemes ezt röviden nyomon követni. 1/ Heydrich szerint a „reprezentálja” predikátum *nem* extenzionális. Ehhez elegendő érvel láttunk. 2/ Nem is intenzionális: ez esetben ugyanis egyenértékűeknek kellene lenniük a következő kifejezéseknek: „ x REP $I p$ ”, illetve „ x REP $I p \ \& \ (q \vee \sim q)$ ”. Legyen p : „A király lóra száll” és q : „Az erőmű felrobban”. Meglehet, hogy képünk reprezentálja azt a tényállást, hogy a király lóra száll, de nem reprezentálja azt, hogy „A király lóra száll, és az erőmű felrobban, avagy az erőmű nem robban fel” (például azért, mert erőműre semmi nem utal a képen), jóllehet bármely kijelentésnek egy tautológiával való konjunkciója az előbbivel intenzionálisan ekvivalens kijelentést eredményez. 3/ Nem is hiperintenzionális: hiperintenzionális kontextusban a felcserélhetőség implikálja az intenzionális ekvivalenciát, mely utóbbi implikálja az extenzionális ekvivalenciát. Ugyanakkor, egy reláció reprezentációja egyben a reláció konverzáé is reprezentációja: ha egy kép az *adást* reprezentálja (x ad valamit y -nak), akkor reprezentálja a *kapást* is (y kap valamit x -től), noha adni és kapni *még extenzionálisan sem* egyenértékűek. A Heydrich javasolta szemantika ezt a problémát is kezelni tudja.

ja.¹⁷ Az individuumok halmazán belül elkülöníti a „jelentők” részhalmazát: ezek belső struktúrája itt lényegtelen, lehetnek filmek, szövegek, festmények stb. Segítségükkel jelöllet nélküli nevek jelentése is megadható. A jelentők részhalmazának elemei osztályozhatók aszerint, hogy reprezentálják-e (leírják-e stb.) a Sátánt, vagy sem. A Sátánt reprezentáló jelentők halmazát nevezzük a „Sátán” jelentéséhez tartozó *pozitív tartománynak*, míg a Sátánt nem ábrázoló jelentők halmazát *negatív tartománynak*. *Nevek jelentése* így megadható a jelentők két komplementer részhalmazának elkülönítésével.

A *mondatok jelentésével* valamivel bonyolultabb a helyzet: kijelölhető a jelentők azon részhalmaza, melynek tagja azt reprezentálják, hogy a Sátán egy német professzor, s hasonlóképpen azok, amelyek szerint a Sátán nem egy német professzor, végül egy harmadik részhalmazt alkotnak azok a jelentők melyek egyik esetet sem reprezentálják, például azért, mert egyáltalán nem a Sátánról szólnak. Nevezzük az első részhalmazt *pozitív*, a másodikat *negatív*, míg a harmadikat *semleges* tartománynak. Egy mondat jelentése így megadható a jelentők e három részhalmazának azonosításával. Érdeemes megjegyezni: nem feltétlenül szükséges, hogy a pozitív és negatív tartomány diszjunkt legyen. (Megeshet tehát, hogy egy jelentő inkonzisztens tényállást reprezentál, de ebből nem folyik, hogy bármit reprezentál. A pszichológusok által gyakorta tanulmányozott lehetetlen ábrák hasonló eseteket képviselnek.)

Predikátumok jelentése az előbbivel analóg módon adható meg: a „német professzor” predikátum jelentéséhez meghatározható a jelentők pozitív, negatív, illetve semleges tartománya.

S itt álljunk meg egy pillanatra. Heydrich a *jelentéseket a jelentők* (reprezentáló objektumok) segítségével definiálja. Ez az eljárás formálisan kifogásolhatatlan ugyan, de eredeti problémánkat tekintve ott vagyunk, ahol a part szakad. Ahhoz, hogy a „Sátán” név jelentését megkapjuk, előzőleg ki kellett jelölnünk (valami módon) a jelentők halmazát, s el kellett döntenünk (valami módon), hogy melyek ennek elemei közül azok, amelyek a Sátánt reprezentálják. Ezután elérhető, hogy a REP predikátumot minden logikai rigolya ellenére adekvát módon kezelni tudjuk, s Heydrich építkezésének ez volt a célja. Vajon hogyan döntöttük el, hogy az individuumok halmazán belül melyeket tekinthetünk reprezentáló objektumoknak, s ezek közül melyik mit reprezentál? Erre nem kapunk választ; valamilyen intuitív eljárással kellett döntenünk. Ahelyett, hogy tovább követnénk a formális nyelv és az ehhez rendelt szemantika kialakítását, térjünk most vissza a tanulmánykötethez, s egyben az eredeti kérdéshez: hogyan adható meg kritérium a reprezentációhoz (vagy az annak a esetét képező képi reprezentációhoz)?

4. Searle javaslata

Túl a képek intenzionális jellegén (amely – mint fentebb láttuk – elég hozzátétőleges megjelölés, de a Goodman-féle problémakör meghaladására már alkalmas), Searle megoldása két további pilléren nyugszik:

¹⁷ E választását a 16. jegyzetben említett megfontolások motiválják.

1. Radikálisan elkülöníti a képeket-mint-fizikai-tárgyakat és a képeket-mint-reprezentációkat. Példája csattanós:

— a/ Ezen a képen Napóleon éppen lovagol.

— b/ Ez a kép azonos azzal a vászonnal, amire festéket kentek.

— c/ Ezen a festékkal bekent vászondarabon Napóleon épp lovagol.

Az a tény, hogy a)-ból és b)-ből nem következik c), utal a képtféle értelmezés különbségére.

2. A képek *intencionális (szándékolt) jellege*: a képnek mint reprezentációnak *síkerességi kritériuma* az, hogy a képek *mint fizikai tárgyak* hasonlítsanak az ábrázolt dologra *a szándékolt tulajdonság tekintetében*. Lebontva:

a/ Az intencióra való utalás azt mondja, hogy a reprezentáció fogalmában egyfajta *kellés* (deontikus modalitás) van elrejtve: a képnek hasonlítania *kell* a leképzett dologra. (Searle a hasonlóságot mint sikerességi kritériumot említi, nem pedig mint ténykritériumot.) Ez egyúttal meghúzza a határvonalat a rossz kép és a nem-kép között: ha képemnek hasonlítania kellene Editre (ilyen szándékkal készítették, illetve mint ilyen használatos — például valaki egy állomáson ennek alapján akar ráismerni —, de valójában nem hasonlít rá, akkor *képe* Editnek, csupán el van puskázva; a tócsában visszatükröződő arca viszont azért nem képe, mert nincs olyan intenció, amely mint ilyen használná, még ha ténylegesen hasonló is. Ez egyben indokolja, miért lehetetlen pusztán a kép struktúrája (a kép-mint-fizikai-tárgy) alapján körülhatárolni a reprezentációs viszonyt.

b) A hasonlóságnak a kép-mint-fizikai-tárgy és az ábrázolt dolog között kell fennállnia, s a képet-mint-reprezentációt *a használat körülményei konstituálják*.

c) A hasonlóságnak nem kell kiterjednie a kép és a dolog összes tulajdonságait, hanem csupán azokra, *amelyek tekintetében* a képet a dolog reprezentációjaként használják. Megjegyzendő: a hasonlóság megítélése kultúráktól függően különbözhet, a lényeg az, hogy *a használók számára* az adott tulajdonság vonatkozásában a kép olyan, mint a tárgya. Searle azokat a — már ismert — érveket, melyek szerint a hasonlóság nem játszhat szerepet a képi reprezentációban, a következőképpen oldja fel: egyfelől, a képek csupán minimális módon hasonlítnak tárgyaikra, másfelől, azoknak csupán bizonyos aspektusait ábrázolják. Mármost: az intenció, hogy a kép F aspektus szerint reprezentálja tárgyát, megegyezik azzal az intencióval, hogy éppen az F tulajdonság tekintetében hasonlítson rá.

S hogy állunk a fiktív képekkel? Ezeknél a hasonlóság megítélése eleve lehetetlen. Nos, ahhoz, hogy egy kép fiktív reprezentációként működhessen, szükség van egy halom nem fiktív reprezentációra, amelyek rögzítik a kép megértését lehetővé tevő vetítési rendszert. Searle szavaival: „A fiktív képek ugyanúgy a nem fiktív képeken élőködnek, mint ahogy a fiktív próza is parazitikusnak tekinthető a nem fiktív prózához képest.”¹⁸

Searle elkülöníti a képi ábrázolás egyes típusait, s típusonként többé-kevésbé formalizált meghatározást ad a kép és tárgya közötti reprezentációs viszonyra (bár e meghatározások köré önálló formális nyelvet nem épít ki). E típusok egyikéhez olyan ké-

¹⁸SEARLE (1982) 150.

pek tartoznak, melyeket *egyedi* tárgyakat leíró mondatokhoz hasonlóan használnak, a *fiktív képek* külön típust alkotnak stb.

E definíciók részletezése helyett térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a gondolatához, hogy „... egy másik kultúrában vagy egy más projekciós eljárás esetében képtelenség volna hasonlóságot látni a kép és az illető arca között, viszont tetszés szerinti számú másfajta hasonlóságot lehetne felfedezni. Mindez persze lényegtelen azon tény szempontjából, hogy számunkra ez a kép olyan, mint Churchill.”¹⁹ Ha jól értem a dolgot, e kitétel szerint a hasonlóság nem egyszerűen a közös tulajdonságok birtoklását jelenti (bár a közös tulajdonságok birtoklása lehet a hasonlóság egy alelete). Vegyük például egy kocka ferde nézetű perspektivikus rajzát. Amaz poliéder, emez síkidom; amott hat oldal található, míg itt három; amott minden szög derékszög, itt egyik sem. A hasonlóság tagadhatatlan, de épp a releváns tulajdonságok nem közösek! A hasonlóság kulcsa tehát egy olyan kulturálisan adott vetítési eljárás, amely az egyik objektumban a másikat felismerhetővé teszi. Nem arról van szó, hogy ilyen eljárás kiagyalható, hiszen ilyesmit tetszőleges két objektumra ki lehet agyalni. A projekciós eljárásnak az adott társadalom egy *tényleges intézményének* kell lennie. (Arról, hogy a perspektíva itt nem valamiféle természetadta kritérium, lásd WARTOFSKY, 1982.) E projekciós eljárást eszerint úgy határozhatjuk meg, mint tulajdonság-tartományok közötti megfeleltetést. A perspektivikus ábrázolás olyan megfeleltetés, amely egyenlő nagyságú figurák távolság-értékeihez a képelemek nagyság-értékeit rendeli. Az egyiptomi ábrázolás alternatív projekciós rendszere a figurák fontosság-értékeihez rendel nagyság-értékeket, míg például az axonometria a képi hasonlóságnak egy a jelenlegi kultúrán belüli alternatív projekciós eljárása. (Érdemes továbbá elgondolkodni azon, hogy a hasonlóság hétköznapi fogalmára milyen megszorításokat érdemes kimondani. Számomra úgy tűnik, megkövetelhetjük tőle a reflexivitást és a szimmetriát, de — szemben a geometriai hasonlóság-fogalommal — a tranzitivitást nem.)

Searle gondolatmenetének tanulságai a következőképpen foglalhatók össze: a képi ábrázolás fogalmában két olyan társadalmi kritérium rejlik, ami logikailag már nem redukálható tovább. Az egyik a használat ténye, a másik a hasonlóság alapjául szolgáló projekciós eljárás intézményesült volna. Más szavakkal, képnek lenni nem „inherens” tulajdonság, hanem társadalmi konstitúció eredménye.²⁰

5. A reprezentálás egyéb esetei

Ha most áttérünk a reprezentáció általánosabb esetére, mely magában foglalja az írott szövegeket, diagramokat, kottákat, szobrokat stb., átmenthetjük azt a tanulságot, hogy a megjelenítés mint „inherens” tulajdonság keresése reménytelen. „Az, hogy a kép elemei meghatározott viszonyban állnak egymással, azt jeleníti meg, hogy a dolgok így viszonyulnak egymáshoz.” — ez csupán egy meghatározott projekciós eljárás hátterén bizonyulhat igaznak vagy hamisnak, a tárgy és leképezése *közvetlen* összehasonlításával aligha alapozható meg. Ugyanis, bármely két tárgyra alkalmazhatók olyan tagolást

¹⁹ Ugyanott, 145

²⁰ Vö. HORÁNYI (1982) 9. o.

(vagyis kijelölhetem, hogy mit tekintsek ezek „részeinek”), amelyhez *utólag* kiagyalhatom azt a projekciós eljárást, amely szerint egyik a másikat leképezi. (Ez talán gyakran igen mesterkélt lesz, de kit zavar? Itt a józan ész protestál, és nem a mondott definíció.) Ebben az értelemben mondhatta Goodman: „alkalmas korrelációs alapelvek szerint Constable egy tájképe roppant mennyiségű információt szolgáltathat egy rózsaszínű elefántról.”²¹

A külvilágbeli reprezentációk ezen általánosabb esetére is kiterjeszthető tehát, hogy csupán társadalmilag *már működő* projekciós rendszerekhez viszonyítva értelmezhetők.

6. *S mi legyen a mentális reprezentációval?*

Lehetséges, hogy rossz körben járunk. A „reprezentáció-a-fejben” fogalomra kerestünk meghatározást, s az analógia kedvéért a külvilágbeli reprezentációkhoz fordultunk. Reményünk ez volt: amilyen belső viszonyban áll egy külvilágbeli reprezentáció az általa leképezett dologgal, bizonyára ugyanolyan viszonyban áll tárgyával egy fejbéli reprezentáció. Oda jutottunk, hogy ilyesfajta belső viszony NINCS — egy leképezést létrehozásának és alkalmazásának társadalmi szabályszerűségei konstituálnak, ezektől eloldozva *nem leképezés*. Ennélfogva, a reprezentáció-a-külvilág-ban feltételezi, hogy körülötte olyan emberek társadalma működik, akiknél valamiféle reprezentáció-a-fejben már előzőleg jelen van.²² Íme a csapda.

Kitörni belőle — számomra úgy tűnik — három irányban lehet:

1. A reprezentáció-fogalom betiltása. Ez az út ma már bizonyára járhatatlan.
2. Feltételezni, hogy a mentális reprezentáció az elsődleges, a reprezentáció-a-külvilágban pedig ebből származtatott: tárgyához való viszonya csak az előbbinek inherens, míg az utóbbinak nem. E megoldás valójában ezzel az igénybejelentéssel egyenértékű: hadd használjuk továbbra is megszokott metaforáinkat, anélkül, hogy e használat jogosultságáról számot kellene adnunk.
3. Végül, lehetséges, hogy a „reprezentáció-a-fejben” kulcsa mégis a „reprezentáció-a-külvilágban”, de az előzőektől eltérő értelemben: ha ugyanis a reprezentálás objektív formáit nem arra használjuk, hogy ezeket mint analógiákat „bevigyük” a fejbe, hanem társadalmi természetükből a fejbéli reprezentációk társadalmi természetére következtetünk. Vizsgálódásunk kezdetén két *dolgot* tartottunk a kezünkben, s e statikus képződmények *viszonyára* akartunk általános meghatározást adni. S ahova eljutottunk: *aktusok* egy interszubjektíven osztott, normák tagolta közegben. (A képtárgy, illetve a képaktus koncepcióit markánsan állítja szembe HORÁNYI (1982) bevezetése. A képekről való reflektáló gondolkodás — gondoljunk Gombrich-ra — ott kezdődik, ahol a képtárgy magátóléltetődőségébe vetett naiv hit fellazul: maga e tárgy is a létrehozás és megértés egymást feltételezhető cselekvéseinek erőterében bizonyul képnek.) Meglehet, a fejbéli reprezentációkkal hasonló a helyzet: működésük szociális feltételei

²¹ Ugyanott, 10.o.

²² Némileg hasonló gondolati út vezet a korai Wittgenstein képelméletétől a késői Wittgenstein nyelvjáték-elméletéig.

konstituálják őket. A külvilágbeli reprezentációk — úgy tűnik — rendkívül gyámoltalanok. Ha eltűnnek az emberek, akikkel érintkeztek, s a társadalmi közeg, amelyben funkcionáltak, nem tudnak magukról gondoskodni. Talán elsősorban ebben hasonlítanak az emberekhez.

ÜLKEI ZOLTÁN

Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Irodalom

I. Hivatkozott tanulmányok a kötetből

- CARREER, D., 1982, Goodmant olvasva In: HORÁNYI Özséb (szerk.), *A sokarcú kép*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 69–70.
- GOMBRICH, E. H., 1982, *Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei*, In: ugyanott, 15–25
- GOODMAN, N., 1982, *Két fejezet a művészet nyelveiből*, In: ugyanott, 26–68.
- HINTIKKA, J. K., 1982, *A fogalom mint látvány: a reprezentáció problémája a modern művészetben és a modern filozófiában*, In: ugyanott, 100–114.
- HORÁNYI Özséb, 1982, *Bevezetés*, In: ugyanott, 7–14.
- SEARLE, J. R., 1982 *A képi reprezentáció*, In: ugyanott 140–157.
- WARTOFSKY, M. W. 1982, *Kép, reprezentáció és megértés*, In: ugyanott, 179–189.

II. A kötetben nem szereplő anyagok

- COLLINS, A. M. és QUILLIAN, M. R., 1980, A szemantikus emlékezetből való előhívás ideje, In: KÓNYA Anikó (szerk.), *Tanulás és emlékezet*, szöveggyűjtemény, Tankönyvkiadó, Budapest, 222–235
- CSÁNYI Vilmos, 1979, *Az evolúció általános elmélete*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FREGE G. 1980, Jelentés és jelöllet In: FREGE G. *Logika, szemantika, matematika*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 156–190.
- HEYDRICH, W., 1984, *The Logic of Representation*, kézirat.
- JOHNSON-LAIRD, P., 1987, Mentális modellek a megismerés tudományában In: PUTNOKY Jenő és PLÉH Csaba (szerk.), *Gondolkodáslélektani szöveggyűjtemény*, megjelenés alatt.
- SHEPARD, R. N., 1983, *A mentális kép*, In: SÉRA L. és KOMLÓSI A. (szerk.), *Perceptuális tanulás és képzelet* szöveggyűjtemény, Tankönyvkiadó, Budapest, 201–226.
- RUZSA I., 1984, *Klasszikus, modális és intenzionális logika*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMON H., 1982, A valóság befolyásolja a tudatot: emberi megismerés és problémamegoldás, In: SIMON H. *Korlátozott racionalitás*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 249–261.

- WITTGENSTEIN, L., 1963, *Logikai-filozófiai értekezés*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WITTGENSTEIN, L., 1968, *The Philosophical Investigations*, George Pitcher, London—Melburn, Macmillan.

FÜGGELÉK

A logikai jelölések használatáról

- 1/ a, b, c , (esetleg indexezve: a_1, a_2, a_3 stb.) — *individuumneveket* szimbolizálnak
- 2/ x, y, z (esetleg indexezve) — *individuumváltozók*
- 3/ F, G, H , — predikátumok [argumentumszámukat az utánuk következő individuumkifejezések (individuumnevek vagy individuumváltozók) száma jelzi.]
- 4/ ϕ, q, r (esetleg indexezve) — mondatok szimbólumai [Megjegyzés: idézetekben a „ p -kép” kifejezésben p az „ x képe y -nak” kifejezés tárgy argumentumát lekötő változónak (vagyis y -nak) felel meg.]
- 5/ $\&$ — a konjunkció jele, $\sim$ — a negáció jele, $\vee$ — az alternáció (diszjunkció) jele
- 6/ $\exists$ — az egzisztenciális kvantor / $\exists x$. Fx így olvasandó: a tárgyalási univerzumnak létezik legalább egy eleme, amely rendelkezik az F tulajdonsággal
- 7/ $\Rightarrow$ — a következményreláció jele. $p \Rightarrow q$ így olvasandó: p állításból következik q .